

Bevezető

A most közreadott gyűjtemény 550 közkeletű, népies, bizalmas vagy éppen a mai nyelvhasználatra jellemző szlenges magyar szólást, helyzetmondatot is nevezett szójárást, továbbá közmondást (összefoglaló néven frazémát) tartalmaz. Pl. *itatja az egereket; A kutya ugat, a karaván halad; kiugrasztja a nyulat a bokorból; Nehogy már a nyúl vigye a puskát!; egérutat nyer; Egyszer volt Budán kutyavásár; felhúzza a nyúlcipőt; sárkánytejet szopott*. E szókapcsolatok közös vonása, hogy bennük valamilyen valós (pl. *egér, kutya, nyúl*) – ritkábban képzeletbeli (pl. *sárkány*) – állatnév vagy ezekből képzett szó (pl. *egérút, kutyavásár, nyúlcipő, sárkánytej*) található.

A magyar nyelv ősi, évszázadok óta a mai napig használatos, közkeletű szokásmondásainak rögzítése mellett szótárunkban hagyományörző és népszerűsítő szándékkal szép számban szerepeltettünk régebbi gyűjtésekből származó, képszerűségük miatt könnyen érthető régies, népies, nyelvjárási kifejezéseket is.

Nem feledkeztünk meg a mai köznyelvre jellemző fordulatokról sem, azokról tehát, amelyeket a mai iskolázott, főleg fiatal, illetve középkorú magyar anyanyelvű beszélő ismer, használ vagy – jelentéstartalmát megismerendő – keres. Ez utóbbi területen külön figyelmet szenteltünk a szlenges kifejezéseknek. Ezek beszélt nyelvi szókincsünknek olyan újabb, sokszor még kialakulóban lévő képződményei, amelyek a kevésbé igényes, igen fesztelen és tréfás nyelvhasználatban, az újitásra nagyon hajlamos argóban és a diáknyelvben fordulnak elő. A szlengre általában jellemző a szókimondó, helyenként vulgáris, durva kifejezés mód, elsősorban a társadalom által egyébként tabuként kezelt területeken. Mivel azonban ezek is a nyelvhez tartozó elemek, a szótárban való szerepeltetésüktől – módjával és bizonyos, szükségszerűen szubjektív módon megvont határon belül

– nem tekinthettünk el.¹ Esztétikai megítélésüket, használatuk korlátozott voltát azonban mindig a SZLENG vagy a VULG. minősítéssel jeleztük.

A szótár felépítése az alábbiakban részletezett alapelvek szerint készült:

1. A címszavak

A frazémák adott címszó (hívószó, vezérszó) alatt magyarázattal ellátva szerepelnek. A címszó alakváltozatai szögletes zárójelben állnak: **VAKOND [VAKONDOK]**. Csúcsos zárójelben jelezzük a „másodlagos” címszavakat,

- a) amelyek valamilyen állatnévből képzett szavak: **⟨KUTYA-SZORÍTÓ⟩**, **⟨LÓBŐR⟩**, **⟨SZAMÁRORDÍTÁS⟩**,
- b) amelyek a mai nyelvallapot szerint kizárólag csak állandósult szókapcsolat elvont elemeként fordulnak elő: **⟨ANYATETŰ⟩**, **⟨CSIGAVÉR⟩**, **⟨EGÉRÚT⟩**.

2. A szócikkek felépítése

2.1. A címszavak ábécérendben követik egymást, és szócikkbokrot alkotnak, melyen belül a vastagon szedett és típusazonosító jelekkel (● szólás, ■ helyzetmondat, ◆ közmondás) bevezetett állandósult szókapcsolatokat – típusonként a fenti sorrendben – betűrendben soroltuk be. A kezdő pozícióban lévő, gömbölyű zárójelben szereplő opcionális elemeket (pl. *úgy, olyan*) a betűrendbe sorolásnál nem vettük figyelembe.

2.2. A szókapcsolatokat általában a legsemlegesebb alakjukban adjuk meg. Az ige, hacsak nem más alakban rögzült (pl. a helyzetmondatok, közmondások esetében), mindig egyes szám harmadik személyben szerepel.

¹ Ma még például nehezen eldönthető, hogy a lekicsinylés, lenézés kifejezésére alkotott, ‘nem ért(esz) hozzá, gyenge (vagy), nem (vagy) elég jó’ jelentésű *Kevés (vagy), mint X-ben az Y* szerkezetre épülő (pl. *Kevés [vagy], mint macskanyelvben a nyávogás* vagy *madártejben a csipogás*) szlenges, tréfás helyzetmondatok közül melyek válnak majd „szótáréretté”, vagy egyáltalán azzá válnak-e. Gyűjteményünkben ezeket tehát még nem szerepeltettük.

Ha egy frazémában két állatnév, (pl. **kígyót-békát kiált [kiabál]** vkire ‘mindenféle rosszat ráfog vkire, aljasul rágalmaz vkit’ vagy **úgy élnek [vannak], mint a kutya meg a macska** ‘(főleg házastársak, lakótársak) állandóan veszekszenek, nem értik meg egymást’), akkor azt mindkét címszónál (**béka** és **kígyó**, **kutya** és **macska**) kifejtjük. Ha eredetmagyarázat is kapcsolódik hozzájuk, akkor azt a ✧ jel után a sorrendben első címszónál (**kígyó**) adjuk meg, a másikonál (**béka**) pedig utalással élünk.

2.3. A szókapcsolaton belül kerek zárójelbe kerülnek a kifejezésbe beilleszthető, de tetszés szerint el is hagyható elemek: **bámul, mint a sült hal (a tálból)** BIZ. ‘meredt, mozdulatlan szemmel néz, bámul’.

2.4. A szócikken belül a szókapcsolatok alkotóelemeinek változatait szögletes zárójelek között jelezzük. Ha a változatokon belül szinonimák is lehetségesek, ezeket a „v.” rövidítéssel válassztjuk el egymástól:²

- **bolhát ereszt [tesz v. ültet] vkinek a fülébe** olyasmint közöl vele, ami az illetőt nyugtalanítja, elgondolkodtatja v. kíváncsivá teszi

2.5. A szerkezeti változatokat felmutató és így a betűrendben egymástól esetleg távolabb eső, de azonos jelentésű, szinonim frazémák esetében (pl. *tánc az aranyborjú körül*) szócikken belüli utalással jártunk el az alábbiak szerint:

⟨ARANYBORJÚ⟩

- **az aranyborjú imádása** VÁL. olyan viselkedés, magatartás, melynek kizárólag anyagi előnyök megszerzése a célja
- **imádja [körültáncolja] az aranyborjút** VÁL. a pénz, a gazdagság hatalmát szereti
- **tánc az aranyborjú körül** VÁL. → AZ ARANYBORJÚ IMÁDÁSA

² Jóllehet a tagmondatokat bevezető „vagy” szó előtt a magyarban általában vessző áll, e kötőszó rövidített, a szótárszerkesztésben megszokott „v.” változata esetében eltekintettünk e szabály következetes – és a szótári alakokban, meghatározásokban inkább zavaró – érvényesítésétől.

Ha azonban a szinonim frazémák a vonzatoktól eltekintve a betűrendben egymást követik, akkor a változatokat függőleges vonallal választjuk el egymástól:

- ***vkinek disznója [disznaja] van | vkinek disznó szerencséje van*** BIZ. nagyon szerencsés személy

2.6. A szólások használatát, mondatba illesztését megkönnyítő vonzatokat dőlt betűvel és a szokásos szótári rövidítésekkel (*vkinek, vmitől, vmilyen* stb.) jelöljük. A kezdő helyzetben lévő *vkinek, vminek* stb. vonzatokat a szólások betűrendbe állításakor nem vettük figyelembe:

- ***kutyába se(m) vesz vkit v. vmit*** semmire sem becsül, figyelemre se méltat vkit v. vmit

Ha a vonzat nem kötelező, azt kerek zárójelben adjuk meg:

- ***kilóg [kilátszik] a lóláb*** (*vki alól v. vkiből*) PEJ. megmutatkozik (vmiben) (*vkinek*) az igazi, rejtett, rendszerint gyanús, rossz szándék(a)

2.7. Azok az időbeli, csoportnyelvi és stílári jegyek, minősítések, amelyek a kifejezések használatát elsősorban a nem anyanyelvi használó számára döntő módon befolyásolják és a szélesen értelmezett semleges nyelvhasználattól egyik vagy másik irányban élesen eltérnek, közvetlenül a szókapcsolat mögött és az értelmezés előtt szerepelnek kiskapitális betűtípussal, ha az egész szókapcsolatra vonatkoznak:

- ***szemtelen, mint a piaci légy*** BIZ., TRÉF. nagyon szemtelen

Előfordulhat, hogy a szókapcsolatnak több jelentése is van, és egy-egy ilyen minősítő jegy csak valamelyik – a) vagy b) – jelentésére vonatkozik. Ekkor a minősítés a jelentést megkülönböztető betű és az értelmezés közé kerül:

- ***úgy él, mint madár az ágon*** a) kényelemben, gondtalanul, jómódban él; b) NÉP. nincs állandó lakhelye, hol itt, hol ott tűnik fel

Több minősítő jegy megléte esetén azokat az alábbi sorrendben adjuk meg: időbeli – csoportnyelvi – stiláris jegy. Ezek a minősítő jegyek egyrészt a szókapcsolatok valamelyik eleméből következnek, másrészt – és talán gyakrabban – a szövegtípusból, a beszédhelyzetből, a beszélőpartnerek egymáshoz való szociális viszonyából fakadnak. A lexikai minősítések kialakításában a forrásmunkák között megadott szótárakra támaszkodtunk. A „Rövidítések és jelek” című részben soroljuk fel a használt minősítéseket és meghatározásaikat.

2.8. A kifejezés és a lexikai minősítés után következik a szólás minél pontosabb, a használatára vonatkozó és értékelő mozzanatokat is tartalmazó értelmezése, jelentésmagyarázata (lásd az előzőekben elemzett példákat). A jelentésmagyarázatokon belül azokat az alakokat, amelyek használata nagyon gyakori vagy kizárólagos, továbbá a szókapcsolatok jellegzetes használatára utaló megjegyzéseket kerek zárójel között tüntetjük fel:

- **elvitte a cica vkinek a nyelvét** TRÉF. (főleg gyerek)
nagyon hallgatag

2.9. Ha a frazémák jelentését értjük is, azt már többnyire nem tudjuk, hogyan kapták átvitt értelmüket, milyen szemlélet, nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, szókástörténeti háttér alapján alakultak ki bennük a mára már gyakran elhomályosult képek. Szótárunk 235 esetben azoknak a szóadásoknak, szólásmondásoknak, közmondásoknak, szállóigéknek a többé-kevésbé elfogadott vagy elfogadhatónak látszó eredetmagyarázatát is bemutatja, amelyeknek jelentése alkotóelemeik jelentéséből közvetlenül nem vezethető le. A ♡ jellel bevezetett eredetmagyarázatok forrása jellemzően Bárdosi Vilmos *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár* című, 2015-ben a Tinta Könyvkiadónál megjelent műve volt. A magyarázatok után kapcsos zárójelben FESz rövidítéssel megadott hivatkozások e mű oldalszámaira vonatkoznak, ahol az érdeklődő olvasó részletes szakirodalmi adatokat is talál.

Gyűjteményünk szólásaiban, közmondásaiban olyan régies, tájnyelvi vagy ritka szavak is előfordulnak, amelyeknek jelentését az átlagos mai nyelvhasználó nem ismeri. Ezeket is ebben az etimológiai kitekintő részben magyaráztuk meg:

- **iszik, mint a gödény** NÉP. nagyon sok szeszes italt iszik, iszákos

✧ A *gödény* a pelikán neve a népnyelvben. A Czuczor–Fogarasi-szótár így írja le: „A legnagyobb vizi madarak egyike, melynek kanalas nyaka alatt erszényforma nagy bögye (*gőgje*) van, fiai számára étellel és itallal megtöltve. Innen a telhetetlenség és torkosság képjele.” A *pelikán* szó ugyan már 1395-ben megjelenik nyelvünkben, a szólás mégis a későbbi (1620) *gödény* szóval rögzült. {FESz: 194}

Budapest, 2018. május

Bárdosi Vilmos